

«6D021000-Шетел филологиясы» мамандығы бойынша
филология докторы (PhD)
дәрежесін алу үшін
Анипина Алия Каркеновнаның
«Қытай және қазақ тілдеріндегі мақал-мәтелдердің лингвомәдени
ерекшеліктері»
тақырыбындағы диссертациясына
АҢДАТПА

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. ХХІ ғасырда филология ғылымында тіл тек қатынас құралы ретінде емес, ұлттың мәдени коды, мәдени құбылыс ретінде қарастырылады. Қазіргі таңда адамның ойлауы мен халықтың рухани өмірімен байланысты тілдік құбылыстардың әлеуметтік рөлі маңызды. Әрбір халықтың тарихы, мәдениеті, әлеуметтік өмірі белгілі бір этностың әлемдік мәдени-тілдік бейнесін, ұлттық менталитетін анықтайды. Филология тілдік талдау арқылы әртүрлі халықтардың рухани мәдениетін және өзін-өзі тану құралы қызметін атқарады. Әртүрлі тілдердің филологиялық зерттеулері және олардың ұлттық болмыстың қалыптасуына әсері шетел филологиясымен қатар жүргізілуде. Мәдениетаралық қарым-қатынастың негізі ретінде шетел филологиясы мәдениетаралық өзара әрекеттестік пен түсіністікке ықпал ете отырып, тілдік және мәдени кедергілерді түсінуге және жеңуге көмектеседі. Шетел филологиясы зерттеудің әртүрлі бағыттары мен әдістерін қамтиды: мәдени, мәдени-тарихи, салыстырмалы-салғастырмалы.

Қоғамның ілгерілеуімен, экономиканың дамуымен және филологиядағы халықаралық мәдени алмасулардың жиілігімен бірге тіл мен мәдениеттің байланысын орнатуға бағытталған зерттеулер де артып келеді. Мәдениетаралық коммуникация процестерін зерттеуге және олардың теориялық түсінігіне қызығушылық ең алдымен әртүрлі халықтардың мәдениетаралық өзара әрекеттесуіне негіз беретін жаһандану әсерінен пайда болды. Соңғы жылдары Қазақстан мен басқа елдер арасындағы қарым-қатынас мүлде жаңа деңгейге көтерілді. Елдер арасындағы тығыз ынтымақтастық ғылыми-техникалық, инновациялық және іскерлік байланыстарды бірлесіп дамытуды көздейді. Қазіргі уақытта Қазақстан мен Қытайдың әртүрлі салалардағы ынтымақтастығы белсенді дамуда, сондықтан тілде бекіген жалпы және ұлттық лингвомәдени ерекшеліктерді зерттеу және түсіну мәдениетаралық өзара әрекеттестік актілерін неғұрлым тиімді құруға мүмкіндік береді, нәтижесінде халықаралық қатынас пен бизнесте жоғары деңгейдегі коммуникативтік табысқа жетуге негіз бар.

Кез келген елдің ұлттық мәдениеті мінез-құлық, тұрмыс-тіршілік, дүниетанымдық ерекшеліктер иеленген мақал-мәтелдерде көрініс табады. Мақал-мәтелдер белгілі бір халықтың мәдениетінің бір бөлшегі бола отырып, тілді жетік білуге ғана емес, халықтың ой-өрісін, мінез-құлқын жақсырақ түсінуге ықпал етеді, халықтың өмір сүру ортасына үнілуге мүмкіндік береді, әлемге сол тілде сөйлеушілердің көзімен қарауға мүмкіндік береді. Басқа

тілдің мақал-мәтелдерін оқып-үйрену арқылы өз ана тілін жақсы түсінуге, оқытылатын тілдің тілдік, сөйлеу, коммуникативті ғана емес, сонымен қатар мәдени кедергіні де еңсеруге, өз мәдениетіне және басқа мәдениетке құрметпен қарауға мүмкіндік беретінін атап өткен жөн. Лингвомәдени фактілерді білу негізінде төл мәдениетімізді зерттеліп жатқан тіл мәдениетімен байланыстыруға, қазіргі Қазақстанның саяси басымдықтарының бірі болып табылатын тілдер мен мәдениеттер диалогының тең құқылы қатысушысы болуға ықпал етеді.

Соңғы жылдары отандық ғалымдардың ғылыми зерттеулерінде мақал-мәтелдерге талдау жасау мақал-мәтелдердің бастапқы және қазіргі түрлерінің сәйкестігі, олардың басқа тілдерге аударылу тәсілдері аспектілеріне қатысты. Біздің зерттеуімізде мақал-мәтелдер лингвомәдениеттану тұрғысынан мәдени-тілдік белгі ретінде, мәдени маңызы бар құбылыстарды бекіту нысандарының бірі ретінде қарастырылады. Мақал-мәтелдер халықтың естелігін, тұрмыс-тіршілігін, дүниетанымын, көзқарасын, ақындығы мен даналығын, орынды сөз өнерін, әлемнің өнегелі-құндылық интерпретациясын көрсететін тілдің «мәдени» қабаты. Мақал-мәтелдер ана тілінде сөйлеушілердің тілдік санасында үлкен рөл атқарады, өйткені олар ұлттың әлемдік тілдік бейнесіндегі ұлттық-мәдени ерекшеліктеріне еруге мүмкіндігі бар. Кез келген ана тілінде сөйлеуші өзінің төл мәдениетінің тасымалдаушысы болып табылады, осыған орай тілдік белгілер мәдени белгілердің қызметін атқара отырып, сол арқылы сол тілде сөйлеушілердің мәдени және ұлттық менталитетін сипаттаушы қызметіне ие болады.

Мақал-мәтелдерден бөлек, ұлттық сананың өзіндік ерекшелігі басқа да паремиологиялық құрылымдарда көрініс табады. «Паремия» — мақал, мәтел, белгі, наным-сенім, жұмбақ, бал ашу, тілек, әзіл, тапқыр сөз секілді шағын фольклор түрлеріне арналған жалпылама ұғым. Дегенмен, көбінесе «паремия» «мақал-мәтел» тіркесінің синонимі ретінде қолданылады. Бұл бірліктер, бір жағынан, ана тілінде сөйлеушілер арасындағы қарым-қатынас процесін қамтамасыз ететін, екінші жағынан, белгілі бір халықтың әлемінің тілдік бейнесін сипаттайтын семиотикалық қосалқы жүйе құрайды.

Диссертациялық зерттеу жұмысы қазақ және қытай тілдеріндегі мақал-мәтелдердің лингвомәдени семантикасына арналған алғашқы арнайы зерттеулердің бірі болып табылады. Зерттеу жұмысында қазақ және қытай тілдеріндегі мақал-мәтелдердің лингвомәдени ерекшеліктерін салғастыру арқылы лингвомәдени семантиканың толық және барабар берілу дәрежесі айқындалады. Қазақ және қытай мақал-мәтелдерін салғастыра зерттеу қазақ және қытай ұлттарының ұлттық сипатын, салғастырылатын екі тілдің лингвистикалық дәстүріндегі айырмашылықтарды көрсетеді.

Зерттеудің өзектілігі. Диссертациялық жұмыстың өзектілігі туыс емес екі тілдің қазақ және қытай тілдерінің мақал-мәтелдерін лингвомәдениетпен салғастыра зерттеумен байланысты, бұл екі халық әлемінің тілдік бейнесіндегі жалпыадамзаттық және ұлттық ерекшеліктерді зерттеуге мүмкіндік ашады.

Қазақ және қытай қоғамдары арасындағы мәдениетаралық байланыстың белсенді дамуы, олардың әртүрлі лингвомәдениет өкілдерінің ұлттық

тұлғасын зерттеуге деген қызығушылығы қытай және қазақ мәдениет өкілдерінің мәдениетаралық қауымдастығы тұрғысынан қажеттіліктің артуымен түсіндіріледі. Қазақстан мен Қытай арасындағы саяси және әлеуметтік-мәдени диалогты дамыту жағдайында өзара түсінісу, төзімділік категориялары маңызды. Осы параметрлер негізінде тілде бекітілген бірліктерде (мақал-мәтелдерде) көрініс тапқан әр халықтың өзіндік ұлттық сипатын білу нәтижелі диалог құруға септігін тигізеді.

Зерттеу нысаны. Туыс емес тілдер тобына жататын қытай және қазақ тілдеріндегі мақал-мәтелдердің лингвомәдени жүйесі.

Зерттеу пәні. Қытай және қазақ тілдері мақал-мәтелдеріндегі әлемнің тілдік бейнесіндегі жалпы және айрықша белгілер.

Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттері.

Зерттеу жұмысының **мақсаты** – қытай және қазақ тілдері мақал-мәтелдеріндегі ұлттық дүниетанымның бейнесін анықтау және осы арқылы қытай және қазақ халықтарының лингвомәдениеттеріндегі ұқсас және айрықша белгілерді көрсету.

Аталған мақсат осы жұмыста келесі **міндеттерді** қою және оларды шешу арқылы жүзеге асырылады:

- зерттеудің теориялық негізін сипаттау, бастапқы ұстанымды және жұмыс ұғымдарын анықтау (мақал, мәтел, әлемнің тілдік және паремиологиялық бейнесі, лингвомәдени әлеует, стереотиптік көріністер), қытай және қазақ мақал-мәтелдерін зерттеудің теориялық негіздерін зерделеу;

- лингвомәдени талдау үшін паремиологиялық сөздіктерден екі тілдің мақалдары мен мәтелдерін іріктеу және қытай және қазақ мақал-мәтелдерін вербалданған стереотиптік идеялар тұрғысынан жіктеу;

- мақал-мәтелдерді ұлттық болмыстың ерекшелігін көрсететін лингвомәдени бірлік ретінде зерттеу;

- қытай және қазақ тілдеріндегі мақал-мәтелдердің лексикалық-семантикалық ерекшеліктерін анықтау және олардың белгілі бір тілдік мәдениетте сөйлеушілерге қаншалықты жеңіл түсінікті екендігін ескере отырып жіктеу; қытай және қазақ тілдеріндегі мақал-мәтелдердің құрылымдық-грамматикалық және функционалдық-стильдік ерекшеліктерін айқындайтын тілдік және мәдени құбылыстарды талдау;

- лингвомәдени танымды сипаттайтын қытай мақал-мәтелдерінің лингвомәдени мүмкіндіктерін анықтау;

- қарастырылып отырған екі тіл әлемінің тілдік бейнесінің фрагментіндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау;

- паремияның қос тілдік бейнесінің және лексико-грамматикалық көрінісінің ерекшеліктерін анықтау.

Диссертациялық зерттеуде қолданылған әдіс-тәсілдер.

Мақал-мәтел бірнеше ғылымдар тоғысында қарастырылатын әмбебап категория болғандықтан, көптеген әдіс-тәсілдерді қолдануды қажет етеді. қытай және қазақ тілдеріндегі мақал-мәтелдердің тарихи даму үдерісін анықтау үшін салғастырмалы-типологиялық әдіс; «мақал» және «мәтел» ұғымдарының философиялық мәні мен тілдегі логика-семантикалық

құрылымын анықтау, ұлттық таным тұрғысынан зерделеу үшін компонентті талдау әдісі; мақал-мәтелдердің функционалды – семантикалық өрісін түзу үшін жүйелеу әдісі; мақал-мәтелге қатысты ассоциациялардың санын анықтау, шынайылығы мен сәйкестігін белгілеу үшін эксперимент әдісі қолданылды.

Зерттеу материалдары ретінде қытай тіліндегі мақал-мәтел сөздіктерінен 300 тілдік бірлік және қазақ тіліндегі мақал-мәтел сөздіктерінен 200 тілдік бірлік қарастырылды.

Тақырыптың зерттелуінің әдіснамалық негізі ретінде отандық зерттеушілердің тұжырымдары алынды:

Отандық ғалымдардан Ә. Қайдар, А.Б. Салқынбай, Р.А. Авакова, Ф.Н. Даулет, Г.Н. Смағұлова, Ф. Оразақынқызы, Ә. Тұрманжанов, Б. Қалиев, Ә. Хасенов, Ж. Асықова, Н. Уалиұлы, Д. Балабекұлы, А.В. Шормакова, Ә.Н. Оразалиева, А. Алдашева, С.М. Керимова зерттеулері мен еңбектері басшылыққа алынды.

Шетелдік ғалымдардан Л.С. Васильев, Е.И. Зиновьева, Ю.Д. Апресян, М.Е. Кравцова, Н.А. Спешнев, И.Р. Кожевников, И.В. Вайцехович, И.Г. Баранов, А.С. Мартынов, Б.Л. Рифтин, В.Н. Телиян, С.В. Зинин, М.В. Крюков, В.А. Курдюмов, И.С. Лисевич, Ю.А. Антонова, В.И. Даль, Г.Л. Пермяков, В.П. Аникин, С.Ю. Сизов, Н.Т. Федоренко, Е.В. Иванова, У.Н. Решетнёва, Я.А. Журавлева, Лю Чаоцзе, Тан Аошуан, Чжао Чжицян, Лу Шусян, Вэн ДуаньЧжэн, Цун Япин, Ли Ханвен, Цзин Вэй, Хоу Пу, Ма Лун еңбектері басшылыққа алынды.

Жұмыстың теориялық маңыздылығы.

Жұмыстың теориялық маңыздылығы қазақ және қытай тілдерінің паремиологиялық қорындағы әмбебап және ұлттық ерекшелітерді ашуда жатыр. Зерттеу барысында жасалған тұжырымдар мен пайымдаулар белгілі дәрежеде қытай және қазақ тілдерінің лингвомәдени бағытын зерттеудің теориялық және әдістемелік негіздерін толықтыруға ықпал етеді. Диссертацияның нәтижелері кейінгі салғастырмалы және диахрондық зерттеулерге негіз бола алады.

Жұмыстың практикалық маңыздылығы

Зерттеу жұмысының нәтижелері қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту тәжірибесінде (атап айтсақ, қытай аудиториясында), сондай-ақ қытай тілін қазақ аудиториясында оқыту үдерісінде пайдалану мүмкіндігіне ие; лингвомәдениеттану, мәдениетаралық коммуникация, фразеология және паремиология бойынша лекциялық курстарды оқу кезінде; лингвомәдени және қос тілді сөздіктерді құрастыру тәжірибесінде; аударма тәжірибесінде қолдануға мүмкіндік береді.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар.

1. Қытай және қазақ мақал-мәтелдерінің қызметін лингвомәдениеттану аспектісінде зерттеу әдістемесі үш кезенді қамтиды: мақал-мәтелдердің мәдени кеңістікке ену жолдарын зерттеу; қытай және қазақ мақал-мәтелдерінің когнитивтік және метафоралық сипаттамаларын зерттеу; екі тілдегі мақал-мәтелдердің сөйлеудегі қызметін талдау.

2. Қытай және қазақ мақал-мәтелдерін мәтіндерге енгізгенде лексика-семантикалық түрлендірулер байқалады: лексикалық компоненттердің ауыстырылуы, толықтырылуы және түсіп қалуы, сондай-ақ мақал-мәтелдің құрамдас бөлігінің ауыстырылуына және толық ауыстырылуына әкелетін паремиологиялық ластанулар орын алады.

3. Дискурста қызмет ететін қытай және қазақ мақал-мәтелдері жоғары когнитивтік және метафоралық әлеуетімен ерекшеленеді, бұл бірліктердің әлеуметтік-мәдени ортаға тиімді бейімделуіне мүмкіндік береді.

4. Лингвомәдениеттануда қытай және қазақ мақал-мәтелдерінің қызметінің ерекшелігі олардың қытай және қазақ тілдеріндегі мәтіндерде ғана емес, сонымен қатар кеңірек тақырыптағы материалдарда (экономика, саясат, қоғамдық өмір, мәдениетаралық өзара әрекеттестік, спорт, білім беру тақырыптары) екі елдің мәдениетін сипаттайтын мүмкіндіктер айқындалды.

5. Туыс емес тілдердегі мақал-мәтелдердің құрамындағы тілдік-мәдени компоненттер сол тілдердегі мақал-мәтелдердің лингвомәдени сипатын ашады.

Жұмыстың талқыланылуы мен мақұлдануы.

Қазақ және қытай тілдеріндегі материалдардың кең қамтылуы, оның маңыздылығы мен репрезентативтілігі, жалпы әдістемесі мен зерттеу мәселелерінің тіл білімінің қазіргі даму деңгейіне сәйкестігі, сондай-ақ зерттеу жұмыстарының халықаралық ғылыми және ғылыми-практикалық конференциялардағы нәтижелерімен расталады.

Зерттеу тақырыбы бойынша авторлар бірлестігі барлығы тоғыз ғылыми еңбек жариялады. Оның төртеуі Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым сапасын қамтамасыз ету комитеті ұсынған ғылыми басылымдарда, бір мақала Scopus деректер базасына енгізілген шетелдік басылымдарда, төрт мақала халықаралық ғылыми конференциялардың материалдарында жарияланды. Екі авторлық құқықпен қорғалатын объектілерге құқықтардың мемлекеттік тізілімге мәліметтерді еңгізу туралы куәлігі алынды.

Диссертация жұмысының құрылымы. Зерттеу жұмысы кіріспеден, үш тараудан, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімі мен қосымшадан тұрады.